

आनुवंशिक स्रोतमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार र नेपालको कृषि क्षेत्र

upload.wikimedia.org

प्रकाश घिमिरे

नेपाल विश्व व्यापार संगठनको सदस्य राष्ट्र भएको कारणले यस अन्तर्गतको बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्बन्धी सम्झौता (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights- TRIPS) कार्यान्वयन गर्नु यसको दायित्व हो। अति कम विकसित राष्ट्र भएको कारण नेपालले TRIPS को कार्यान्वयन गर्नुपर्ने छुट सन् २०१३ सम्मको लागि प्राप्त गरेको छ। सन् २०१३ देखि भने नेपालले TRIPS को कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ। TRIPS का महत्वपूर्ण धाराहरू मध्येको एउटा धारा २७.३(ख) हो जसले विश्व व्यापार संगठनको प्रत्येक सदस्य राष्ट्रलाई पेटेन्ट वा कुनै प्रभावकारी मौलिक पद्धति (effective *sui generis* system) वा दुवैको सम्मिश्रणद्वारा विरुवाका जातको संरक्षण गर्न बाध्य तुल्याएको छ। नेपालले

संगठनको सदस्यता लिने क्रममा मौलिक पद्धतिद्वारा विरुवाका जात संरक्षणको व्यवस्था मिलाउने प्रतिबद्धता जनाएको छ। यसै सन्दर्भमा यो नीतिसारमा नेपालको उल्लेखित प्रतिबद्धता अनुरूप यसले निर्माण गरिरहेको विरुवाको जात संरक्षण ऐनलाई कसरी कृषकको हित अनुकूल हुने गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ र त्यसका लागि के-कस्ता संयन्त्रको निर्माण गर्नु आवश्यक छ भन्ने विषयमा छलफल गरिएको छ। साथै TRIPS को धारा २७.३(ख) ले समुदायको अधिकारलाई पूर्ण रूपमा बेवास्ता गरेको सम्बन्धमा विश्व व्यापार संगठनको पछिल्लो दोहा मन्त्रीस्तरीय बैठकले उक्त दफाको पुनरावलोकन गर्न निर्देश जारी गरेपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भइरहेको पैरवीमा नेपाल कसरी प्रस्तुत हुनुपर्छ भन्ने बारेमा पनि केही सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपालको कृषि प्रणाली

देशको कूल राष्ट्रिय आयमा करीब ३२ प्रतिशत योगदान पुऱ्याउने नेपालको कृषि क्षेत्रमा देशको कूल सक्रिय जनशक्तिको करीब ७४ प्रतिशतले रोजगारी पाएका छन् । नेपालको कृषि अभ्यास अझै पनि परम्परागत छ । यहाँ भूमिहीन र स-साना टुक्राको स्वामीत्व भएका किसानहरूको संख्या अत्याधिक छ र उनीहरू परम्परागत ढंगले केवल जीविकोपार्जनका लागि भनेर खेतीपाती गर्ने गर्दछन् । अझै पनि कृषि क्षेत्रमा संलग्न बहुसंख्यक नेपाली किसानहरू निरपेक्ष गरीबीको रेखा मुनि रहेका छन् र उनीहरूले मानवोचित जीवनयापनका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम आय पनि आर्जन गर्न सक्दैनन् ।

नेपाली किसानहरूले परापूर्वकालदेखि स्थानीयस्तरमा उपलब्ध स्थानीय जातका बीउबीजन तथा पशुको गोबर, सोत्तर, आदिबाट बनेको घरायसी मल प्रयोग गर्दै आएका छन् । यस किसिमको परम्परागत पद्धतिद्वारा खेती गरिने भएकोले नेपालमा आवश्यक मात्रामा कृषि उत्पादन बृद्धि हुनसकेको छैन जसको कारण बढ्दो जनसंख्यालाई पर्याप्त हुने गरी खाद्यान्न उपलब्ध हुनसकेको छैन । तर नेपाली कृषकहरूले अपनाउँदै आएको यस्तो परम्परागत कृषि प्रणालीले कृषिजन्य जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञानको संरक्षणमा भने महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको छ । यस प्रकारले संरक्षण गरिएका कृषिजन्य जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञान आधुनिक कृषि प्रणालीको आनुवंशिक स्रोत र ज्ञानका मूल स्रोत हुन् ।

नयाँ परिवेश

अठारौँ शताब्दीको शुरुमा बेलायतमा शुरु भएको हरित क्रान्तिको प्रभाव फरक-फरक समय र ठाँउमा फरक-फरक ढंगले परेको देखिन्छ । विश्वको आधुनिक विकासको आरम्भदेखि नै कृषिक्षेत्रको व्यावसायीकरण गरी आफू नो देशको विकास प्रक्रियाको जग बसाउने नीति संसारका प्रायः सबैजसो देशले लिएका थिए । ती देशले कृषक समुदायको समुचित आर्थिक उन्नति सुनिश्चित गर्न परम्परागत निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीको साटो आधुनिक व्यावसायिक कृषि पद्धतिको अवलम्बन गर्ने नीति लिएका थिए । जसअन्तरगत जमीनको चक्काबन्दी, सिंचाई सुविधाको विस्तार र उन्नत बीउको विकास र प्रसार गर्ने, र रासायनिक मल तथा कृषि ऋणमा सहज र सुलभ पहुँच बढाउने आदि पर्दछन् ।

आधुनिक कृषि प्रणाली अवलम्बनका निम्ति गरिने नीतिगत सुधारमध्ये उन्नत बीउको विकास, प्रसार र उपयोग एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । परम्परागतरूपमा खेती गर्ने समुदायले आफ्नै परम्परागत विधिद्वारा स्थानीय जातका बीउबीजनको संरक्षण, छनोट र समायानुकुल विकास गरी तिनको प्रयोग गरेका हुन्छन् । तर आधुनिक कृषि प्रणालीको विकाससँगै स्थानीय

स्तरमा उपलब्ध हुने परम्परागत जातका बिरुवाको साटो जैविक प्रविधिको प्रयोग गरी वैज्ञानिक ढंगले विकास गरिएका उन्नत जातका बीउको प्रयोग गर्ने क्रम बढ्दै गएको छ ।

जैविक प्रविधिको प्रयोग गरी उन्नत जातका बीउको विकास गर्न प्रशस्त लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले यस्तो प्रविधिको प्रयोग र उन्नत जातका बीउको विकास विकसित र धनी राष्ट्रले जति नेपाल जस्तो अल्पविकसित देशले गर्न सक्दैन । तर आजभोलि अल्पविकसित राष्ट्रहरूमा उच्च मूल्य तिरेर भएपनि उन्नत जातका त्यस्ता बीउबीजनको प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ । यसले गर्दा ती मुलुकहरूमा पनि आधुनिक ढंगले गरिने व्यावसायिक कृषि प्रणालीको अभ्यास बढ्दै गएको र परम्परागत कृषि प्रणालीको अभ्यास क्रमशः घट्दै गएको पाइन्छ । परिणामस्वरूप कृषकले आफ्नो परम्परागत अभ्यासद्वारा संरक्षण र विकास गर्दै आएका बीउबीजन लगायत कृषिजन्य जैविक विविधता तथा कृषिसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान क्रमशः हराउँदै गएका छन् ।

वनस्पतिका जातमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार र विश्व व्यापार संगठन

कुनै व्यक्ति वा संस्थाले मानवीय ज्ञानको प्रयोगबाट कुनै नयाँ वस्तु वा प्रविधि सिर्जना गर्दछ र त्यस्तो सिर्जनालाई व्यापारिक प्रयोग (उत्पादन, बिक्री-वितरण, आदि) मा ल्याउँछ भने सरकारले उक्त सिर्जनामाथि सर्जकलाई प्रदान गर्ने एक किसिमको एकाधिकार नै बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार हो । यो सन्दर्भमा वनस्पतिका जातमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार भन्नाले कुनै सर्जकले विकास गरेको वनस्पतिको नयाँ जातमा उसले प्राप्त गर्ने एकाधिकार हो । बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारद्वारा संरक्षित बीउबीजनको प्रयोग, पुनःप्रयोग, साटासाट र बिक्रीवितरण गर्न जो कसैले पनि त्यस्तो अधिकारप्राप्त अधिकारवालाको अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ । तसर्थ वनस्पतिका जातमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको यस्तो प्रावधानले सर्जकको अधिकारलाई विस्तारित गर्दछ भने कृषकले वर्षौंदेखि गर्दै आएको परम्परागत अभ्यासलाई निरन्तरता दिन पाउने कृषकको अधिकारलाई चाहिँ कुण्ठित गर्दछ ।

विकसित राष्ट्रहरू, र विशेष गरी ती राष्ट्रका बहुराष्ट्रिय बीउ कम्पनीहरूले बीउ-बीजनको अनुसन्धान, विकास र प्रसारका क्षेत्रमा प्रशस्त लगानी गरेका छन् । ती राष्ट्र तथा

pested.ifas.uj.edu

कोष्ठक १ कृषकद्वारा संरक्षित वनस्पतिका जात तथा आनुवंशिक स्रोत प्रजनकको नियन्त्रणमा जानसक्ने सम्भावना

विश्वको जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतको भण्डार मुख्यरूपमा अल्पविकसित राष्ट्रहरू नै हुन् । आधुनिक जैविक प्रविधिको प्रयोगद्वारा नयाँ जातका बिरुवाको विकास गर्दा यिनै अल्पविकसित राष्ट्रका कृषक तथा स्थानीय समुदायले संरक्षण गरेका जैविक तथा आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानलाई अत्यावश्यक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिन्छ । तर प्रविधि, ज्ञान र पुँजीको अभावका कारण यस्तो आधुनिक जैविक प्रविधिको उपयोग अल्पविकसित राष्ट्रहरूले चाहिँ पर्याप्तमात्रामा गर्न सकेका छैनन्; विकसित देशहरूले मात्र गर्न सकेका छन् ।

वनस्पतिको जात संरक्षणसम्बन्धी TRIPS को वर्तमान प्रावधानले प्रजनकको कार्यलाई प्रोत्साहित गर्न बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको

व्यवस्था गरेको छ तर कृषक अधिकारको भने त्यस्तो कुनै व्यवस्था गरेको छैन । उल्लेखित प्रावधान अनुसार कुनै प्रजनकले वनस्पतिको एउटा नयाँ जात विकास गर्न कृषकको जात प्रयोग गर्नुपर्ने भएमा उसले कृषकबाट पूर्व सुसूचित सहमति लिनुपर्ने तथा नयाँ जातको व्यापारिक उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको बाँडफाँडको सम्झौता कृषकसँग गर्नुपर्ने अनिवार्यता छैन । प्रजनकले प्राप्त गरेको यस्तो छुटको कारण जैविक चोरी बढ्न गई कृषकको अथवा कृषकले संरक्षण गरेको जातमा समेत प्रजनकको नियन्त्रण हुन जाने देखिन्छ । साथै यो प्रावधानले कृषक आफैँले त्यस्ता जात/बीउको प्रयोग गर्नुपर्दा पनि प्रजनकको अनुमति लिनुपर्ने र तोकिएको शुल्क तिर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना गरिदिएको छ ।

कोष्ठक २ पहुँच, पूर्व सुसूचित सहमति र लाभको बाँडफाँड

पहुँच: पहुँच भन्नाले हाम्रा गाउँघर, नदीनाला, वनजङ्गलमा पाइने वनस्पति, जीव, तथा सूक्ष्म जीवाणुका साथै तीसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यासको वास्तविक धनी बाहेक अन्य कुनै पक्षले गर्ने उक्त वस्तुको संकलन, प्राप्ति, ग्रहण तथा उपयोगलाई बुझाउँछ । कतिपय अवस्थामा विभिन्न व्यक्ति, संस्था वा कम्पनीहरूले सम्बन्धित अधिकारवालाको सहमतिविना त्यस्ता स्रोत तथा ज्ञान प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् । जैविक विविधता महासन्धिले सम्बन्धित सरोकारवालाको पूर्व सुसूचित सहमतिका आधारमा मात्र त्यस्तो पहुँच पाइने कानुनी व्यवस्था गर्न यसका पक्ष राष्ट्रहरूलाई निर्देश गरेको छ ।

पूर्व सुसूचित सहमति: अनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण तथा पहुँचको निम्ति स्रोत तथा ज्ञानका वास्तविक धनीहरूले अभिलेख राख्ने र/वा पहुँच चाहने पक्षबाट सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षबारे प्राप्त गरेको सही र पूर्ण जानकारीको आधारमा फाइदा/बेफाइदा छुट्याउन सक्ने भएपछि दिएको सहमतिलाई पूर्व सुसूचित सहमति भनेर बुझ्ने गरिएको छ । कुनै व्यक्ति, संस्था वा समुदायको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेका स्रोत तथा ज्ञानको अभिलेख राख्नु अगाडि अभिलेख राख्ने कार्यमा संलग्न सरोकारवालाको सम्बन्धित अधिकारवालाको सहमति प्राप्त गर्नुपर्दछ । सुसूचितको अर्थ अभिलेख राख्नुको उद्देश्य, अभिलेखको सुरक्षा, स्रोतको प्रयोग, त्यसबाट हुनसक्ने फाइदा/बेफाइदा, आदिबारे स्रोतका धनीहरू सही र पूर्णरूपमा जानकारी हुनु हो । अधिकारवालाको सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त गरेपछि उसले सहमति दिन सक्दछ । यस्तो

सहमति अभिलेख राख्नको लागि मात्र नभई स्रोत तथा ज्ञानमा पहुँच प्राप्त गर्नुपूर्व पनि आवश्यक पर्दछ । पहुँच प्राप्त गर्नुपूर्व पहुँच चाहने पक्षले स्रोत तथा ज्ञानको धनीलाई के संकलन गर्ने हो, उद्देश्य के हो, कहाँ निर्यात गर्ने हो, कस्तो लाभ प्राप्त हुने हो, लाभको बाँडफाँड कसरी गरिने हो जस्ता विषयहरूको सही र पूर्ण जानकारी गराउनु पर्दछ । यस्तो जानकारी प्राप्त गरिसकेपछि पहुँच दिने वा नदिने अधिकार स्रोत तथा ज्ञानका वास्तविक धनीहरूमा नै निहित रहन्छ ।

लाभको बाँडफाँड: यदि कसैले कुनै व्यक्ति, संस्था, समुदाय वा राष्ट्रको स्रोत तथा ज्ञानको व्यापारिक प्रयोगबाट लाभ प्राप्त गर्दछ भने त्यस्तो लाभमा उक्त स्रोत तथा ज्ञानको वास्तविक धनीको पनि हिस्सा रहनुपर्दछ । यसैलाई जैविक विविधता महासन्धिले लाभको बाँडफाँडको रूपमा उल्लेख गरेको छ । तर स्रोत तथा ज्ञानका प्रत्येक धनीलाई लाभको बाँडफाँड नगर्दा नै प्राप्त हुन्छ भनेर बुझ्नु हुँदैन । लाभ मौद्रिकका साथै गैर-मौद्रिक पनि हुनसक्छ । त्यसैले लाभको बाँडफाँड पनि मौद्रिक वा गैर-मौद्रिक वा दुवै किसिमको हुनसक्छ । कस्तो लाभ प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा पहुँच चाहने पक्षले पहुँच प्रदान गर्ने पक्षसँग गर्ने अग्रिम सम्झौतामा भर पर्दछ । प्रायः गरेर अनुवंशिक स्रोत र सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट उत्पादित वस्तुहरूको व्यापारबाट प्राप्त मुनाफाको बाँडफाँड मौद्रिक रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भने गैर-मौद्रिक लाभ जस्तै: तालिम, रोजगारीका अवसर, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी तथा अन्य पूर्वाधार निर्माणका रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

तिनका बीउ कम्पनीले बीउबीजन विकास गर्ने क्रममा विभिन्न ठाँउमा उपलब्ध स्थानीय जातका कृषिजन्य बाली र तीसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको उपयोग समेत गर्दै आएका छन् । यिनै विकसित राष्ट्र र यिनका बहुराष्ट्रिय बीउ कम्पनीहरूको निरन्तर माग र दबावका कारण नै वनस्पतिमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार प्रदान गर्ने प्रावधान विश्व व्यापार संगठनमा राखिएको हो ।

अहिले विश्व जनसंख्या निरन्तर बढिरहेको तर खेतीयोग्य जमीन घटिरहेकोले भोकमरी र खाद्य असुरक्षा विकराल बन्दै गइरहेको छ । तसर्थ विश्वको बढ्दो खाद्यान्न अभावलाई सम्बोधन गर्न कृषिको उत्पादन बढाउनु आवश्यक छ जसका निम्ति उन्नत जातका बीउको विकास नगरी

हुँदैन । यस पृष्ठभूमिमा बीउ विकास गर्ने प्रजनकको योगदानको कदर गर्दै वैज्ञानिक अनुसन्धान र विकासलाई प्रोत्साहित गर्न वनस्पतिका जातमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने माग सर्वथा गलत पनि होइन । तर यससँगै जोडिएको गम्भीर मुद्दा के

हो भने प्रजनकको अधिकार संरक्षण गर्ने यस्तो व्यवस्थाले संरक्षित जातको माउ स्रोतलाई परापूर्वकालदेखि संरक्षण गर्दै आएका कृषकको योगदानको अवहेलना, उनीहरूको परम्परागत कृषि पद्धतिको अवमूल्यन र कृषक अधिकारलाई बेवास्ता गरेको देखिन्छ । विश्व व्यापार संगठन अन्तर्गतको TRIPS सम्झौताले वनस्पतिको जात विकास गर्न प्रयोग हुने माउ जातको संरक्षणमा प्रमुख भूमिका खेल्ने कृषक समुदायको अधिकार स्थापित गर्ने

सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था गरेको छैन । तसर्थ यस सम्झौताले कृषक समुदायको अथक प्रयासबाट संरक्षित वनस्पतिका जात तथा अनुवंशिक स्रोतलाई विकसित राष्ट्रका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको नियन्त्रणमा पुऱ्याउने बाटो देखाइ दिएको देखिन्छ (कोष्ठक १) ।

अन्य सन्धि-सम्झौता

पृथ्वीमा पाइने जैविक तथा अनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र दीगो उपयोग सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यका साथ सन् १९९२ मा जारी भएको जैविक विविधता महासन्धि (Convention on Biological Diversity- CBD) ले कुनै पनि देशभित्र रहेको जैविक तथा अनुवंशिक स्रोतमाथिको सार्वभौम अधिकार उक्त देशको सरकारसँग रहने सिद्धान्तको विकास गरेको छ । महासन्धिको अनुसार पृथ्वीमा पाइने जैविक तथा अनुवंशिक स्रोतको संरक्षण गर्नुपर्दछ; तर संरक्षण गर्ने नाममा मानिसको निमित्त अत्यन्त उपयोगी त्यस्ता स्रोतलाई उपयोगभन्दा टाढा पनि राख्नु हुँदैन । तसर्थ त्यस्ता स्रोतलाई उपयोगमा ल्याउन सबै पक्ष राष्ट्रले राष्ट्रिय कानून निर्माण गरी सोही कानूनमार्फत स्रोतमा पहुँच चाहने पक्षले स्रोत उपलब्ध गराउने पक्षको पूर्व सुसूचित सहमति लिनुपर्ने र स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक बाँडफाँड गर्नुपर्ने हुन्छ (कोष्ठक २) ।

त्यसैगरी सन् २००१ मा जारी भएको खाद्य तथा कृषिका लागि वनस्पतिक अनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture- ITPGRFA) मा खास गरी खाद्य सुरक्षाका लागि अपरिहार्य ६४ खाद्यबालीका जात माथिको बहुपक्षीय पहुँच तथा लाभको बाँडफाँडसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । साथै कृषि पद्धतिको परम्परागत अभ्यासद्वारा कृषिजन्य अनुवंशिक स्रोतको संरक्षण गर्ने कृषक समुदायको हक सुनिश्चित गर्न कृषक अधिकारलाई पनि पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा परिभाषित गरिएको छ । उल्लेखित ६४ बालीका जातअन्तरगत सन्धिले परिभाषित गरेका कृषक अधिकार निम्नानुसार छन्:

- सम्बन्धित कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतसँग सम्बन्धित कृषकको आफ्नो परम्परागत ज्ञानको संरक्षण गर्ने अधिकार,
- सम्बन्धित कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभमा समन्यायिक सहभागिताको अधिकार,
- राष्ट्रियस्तरमा कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी नीति बनाउने प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने अधिकार, र
- बीउ संचय, साटासाट र पुनःप्रयोग तथा खेतमा जोगाइएका बीउ बिक्रीवितरण गर्न पाउने अधिकार ।

नेपालको सन्दर्भ र अगाडिको बाटो

नेपाल जैविक विविधतामा अत्यन्त धनी राष्ट्र मानिन्छ । यहाँ विश्वका अन्य क्षेत्रमा नपाइने धेरै प्रकारका जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी तथा वनस्पतिहरू पाइन्छन् । साथै यहाँ जैविक स्रोतको उपयोग र संरक्षणसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान भएका विभिन्न आदिवासी जनजाति लगायतका समुदायहरू बसोबास गर्दछन् । नेपाली कृषकहरूको खेतीपाती प्रणाली परम्परागत खालको छ । यस्तो परम्परागत अभ्यासले जैविक तथा आनुवंशिक स्रोत र तिनको उपयोगसम्बन्धी परम्परागत ज्ञानलगायतका जैविक विविधताको संरक्षणमा योगदान पुऱ्याइरहेको छ ।

नेपालको कृषि क्षेत्र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार संरक्षित बीउबिजन प्रयोग गर्नसक्ने अवस्थामा पुगिसकेको छैन: अहिले पनि करीब ९० प्रतिशत बीउको आपूर्ति कृषकहरूबीच हुने अनौपचारिक बेचबिखन र साटासाटको माध्यमबाट नै हुने गर्दछ । त्यसकारण बीउमा प्रजनकको अधिकार मात्र स्थापित हुने गरी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको प्रबन्ध गर्दा नेपाली कृषकहरूले परम्परागत अभ्यासमार्फत् स्रोत संरक्षणमा गरेको योगदानको अवमूल्यन हुनजान्छ र प्रजनकद्वारा विकास गरिएको बीउमा नेपाली कृषकको पहुँचलाई दूर बनाउँदछ । यो पृष्ठभूमिमा नेपालले TRIPS सम्झौतामा उपलब्ध लचकता तथा जैविक विविधता महासन्धि तथा खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको मर्म र भावनाबमोजिम पेटेन्टको सट्टा राष्ट्रिय हित र आवश्यकता अनुकुलको मौलिक खालको बिरुवाको जात संरक्षण ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ । त्यसका निम्ति नेपालले विभिन्न स्तरमा विभिन्न प्रबन्धहरू मिलाउनु आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय स्तरमा गरिनुपर्ने नीतिगत प्रबन्ध

नेपाल विश्व व्यापार संगठनको सदस्य राष्ट्र हो । त्यसैले यसअन्तर्गतको TRIPS सम्झौता कार्यान्वयन गर्नु यसको दायित्व हो । जैविक विविधता महासन्धि र खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको समेत पक्ष राष्ट्र हो । यी सन्धि सम्झौता कार्यान्वयन

L-BIRD

गर्न नेपालले छुट्टा-छुट्टै कानून जारी गर्नुपर्दछ । नेपालको अहिलेको आवश्यकता भनेको नेपाली कृषकको जीवनस्तरलाई माथि उठाउनु हो जसका लागि कृषि क्षेत्रको वैज्ञानिक अग्रगमनलाई प्रबर्द्धन गर्नु जरुरी हुन्छ । साथै कृषक समुदायको परम्परागत अधिकार समेतलाई संरक्षण गर्दै कृषकले संरक्षण गर्दै आएका आनुवंशिक स्रोतको व्यापारिक उपयोगबाट प्राप्त लाभमा उनीहरूको समन्यायिक हिस्सेदारी स्थापित गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ । त्यसको अर्थ कृषि क्षेत्रमा वैज्ञानिक अनुसन्धान र विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने गरी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको प्रबन्ध गर्नु र सँगसँगै त्यस्तो विकासबाट सिर्जित लाभमा कृषक समुदायको समेत हक स्थापित गरी कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र दीगो उपयोग सुनिश्चित गर्नु नै नेपालको अहिलेको आवश्यकता हो । यसका लागि नेपालले TRIPS सम्झौता कार्यान्वयन गर्नका लागि लागू गर्ने कानूनमा विभिन्न प्रबर्द्धनात्मक र संरक्षणात्मक व्यवस्थाहरू गर्नुपर्दछ । जस्तै: आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच दिनुअघि पूर्व सुसूचित सहमति लिनुपर्ने, स्रोतको व्यावसायिक उपयोगबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड हुनुपर्ने र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार आवदेन गर्दा माउ स्रोतको विवरण खुलाउनुपर्ने अनिवार्यता जस्ता व्यवस्थाहरू गर्न सके प्रजनकको अधिकारसँगै कृषक अधिकारको समेत संरक्षण हुने देखिन्छ । नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता लिने क्रममा TRIPS सम्झौताको धारा २७.३(ख)मा उपलब्ध विकल्पहरूमध्ये मौलिक पद्धतिद्वारा बिरुवाका जातको संरक्षण गर्ने प्रतिबद्धता जनाएकोले अब बन्ने नेपालको कानूनमा यस्तो व्यवस्था गर्न कुनै बाधा पर्दैन ।

स्थानीय स्तरमा गरिनुपर्ने जनचेतना कार्यक्रम

नेपाली कृषक समुदायको शैक्षिक तथा चेतनाको स्तर त्यति उँचो छैन । उनीहरूमध्ये अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कृषि क्षेत्रमा के-कस्ता परिवर्तन भइरहेका

तालिका १	CBD, ITPGRFA र TRIPS बीचको भिन्नता/समानता		
	जैविक विविधता महासन्धि (CBD)	खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (ITPGRFA)	व्यापारसम्बन्धी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्झौता (TRIPS)
क्षेत्र	देशभित्र रहेका सबै आनुवंशिक स्रोत र तीसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान	खाद्य सुरक्षाका लागि नभई नहुने महत्वपूर्ण ६४ खाद्य बाली	प्रजनकले सिर्जना गरेका सबै बिरुवाका जात
कार्यान्वयन	राष्ट्रिय कानूनद्वारा	राष्ट्रिय कानूनद्वारा	राष्ट्रिय कानूनद्वारा
स्रोतमा पहुँच	द्विपक्षीय	बहुपक्षीय	खुला
लाभको बाँडफाँड	आपसी सहमतिमा (द्विपक्षीय)	बहुपक्षीय प्रणालीमार्फत्	कुनै प्रावधान छैन

L-BIRD

छन् र यस्ता परिवर्तनले उनीहरूको जीविकोपार्जनमा के-कस्तो असर पारेको छ अथवा पार्न सक्ने सम्भावना रहेको छ भन्ने बारेमा कमैलाई मात्र जानकारी हुन्छ । त्यसैले कृषि क्षेत्रका सन्दर्भमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भइरहेका परिवर्तन, परम्परागत कृषि प्रणालीको महत्व, आनुवंशिक स्रोत संरक्षणको उपादेयता र जैविक चोरी, त्यस्तो चोरीले उनीहरूको परम्परागत अधिकारमा पार्ने असर र त्यस्तो चोरी नियन्त्रणका उपाय, आदिका बारेमा व्यापक जनचेतना फैलाउनु जरूरी छ । साथै कृषक समुदायले संरक्षण र विकास गरेका आनुवंशिक स्रोतको व्यापारिक उपयोग र त्यस्तो उपयोगबाट सिर्जना हुने लाभमा समन्यायिक हिस्सा स्थापित गर्न राष्ट्रिय, सामुदायिक र व्यक्तिगत स्तरमा गर्नुपर्ने कार्यका बारेमा पनि उनीहरूलाई सुसूचित गराउनु आवश्यक छ ।

देशव्यापी रूपमा गरिनुपर्ने अभिलेखीकरण

नेपालले जैविक विविधता महासन्धि, खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र TRIPS सम्झौताको कार्यान्वयन गर्नका लागि राष्ट्रिय स्तरमा लागू गर्नुपर्ने कानूनलाई कृषकमैत्री बनाउन सकेमा मात्र नेपालका कृषक समुदाय लाभान्वित हुने अवस्था रहन्छ । तर त्यसका लागि नेपालले आफ्नो भू-भाग भित्र रहेको जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतमाथि आफ्नो अधिकार दाबी गर्नसक्ने आधार तयार गर्नुपर्दछ । त्यस्तो आधार तयार गर्न सर्वप्रथम नेपालमा पाइने जैविक तथा आनुवंशिक स्रोत र सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको वैज्ञानिक ढंगले अभिलेखीकरण गर्नु जरूरी हुन्छ । वैज्ञानिक किसिमबाट गरिएको अभिलेखीकरणद्वारा मात्र हामी आफ्नो स्रोत र ज्ञानमाथि आफ्नो अधिकार प्रमाणित गर्न सक्दछौं । अन्यथा नेपालका कृषकको अधिकार सुनिश्चित गर्न जति नै उत्कृष्ट कानूनको व्यवस्था गरेपनि नेपाली कृषकले लाभ प्राप्त गर्नसक्ने कुनै आधार हुँदैन र नेपाली स्रोत तथा ज्ञानको चोरी भएको खण्डमा क्षतिपूर्ति माग गर्न अवस्था पनि रहँदैन । त्यसैले नेपालमा जैविक तथा आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको कार्यलाई स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा व्यापक रूपमा अघि बढाउनु आवश्यक छ ।

संस्थागत संरचनाको विकास र निर्णय प्रक्रियामा कृषकको सहभागिता

कृषकहरूको परम्परागत ज्ञान र परम्परागत अभ्यास नै कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त पद्धति हो र त्यसैले

त्यस्ता परम्परागत ज्ञान र अभ्यासलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ भन्ने तथ्य लगभग सर्वस्वीकृत नै जस्तो भइसकेको छ । त्यसैले कृषकका त्यस्ता परम्परागत ज्ञान र अभ्यासलाई प्रोत्साहित गर्न र तिनको संरक्षण गर्न संस्थागत संरचनाको विकास गर्नु जरूरी हुन्छ । स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा बीउ बैंक तथा जीन बैंकको स्थापना, जीन फण्डको व्यवस्था, अभिलेखालयको विकास, आदि त्यस्ता संरचना मध्ये केही हुन सक्छन् । त्यस्तै उल्लेखित विविध कार्यमा र नीति-नियमहरूको कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सामुदायिक संस्थाहरूलाई पनि सहभागी गराउन सकेमा कृषक समुदायको सशक्तीकरण, चेतना अभिवृद्धि हुनजान्छ । साथै स्थानीय स्तरमा गरिनुपर्ने भनी ऐनमा व्यवस्था भएका कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

कृषक समुदाय नेपाल लगायत अधिकांश अल्पविकसित राष्ट्रहरूमा पछाडि परेका समुदाय हुन् । राष्ट्रको नीति-नियम निर्माण गर्ने तहमा वास्तविक कृषकको सहभागिता सही अनुपातमा हुन सकेको छैन र उनीहरूको आवाज र सरोकार पनि त्यस तहसम्म पुग्न सकेको छैन । यही कारण कतिपय अवस्थामा कृषकहरूसँग सरोकार राख्ने नीति-नियम नै कृषकको हित प्रतिकूल हुने गरेका छन् । त्यसैले जैविक विविधता र विशेष गरी कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र तिनको व्यापारिक प्रयोगबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक बाँडफाँड सुनिश्चित गर्न उल्लेखित विषयसँग सम्बन्धित नीति-नियम निर्माणको हरेक तहमा कृषकहरूको सहभागितालाई संस्थागत रूपमा नै सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरिनुपर्ने पहल

सन् २००१ मा कतारको राजधानी दोहामा सम्पन्न विश्व व्यापार संगठनको चौथो मन्त्रिस्तरीय बैठकले TRIPS परिषदलाई TRIPS सम्झौताको धारा २७.३(ख) र जैविक विविधता महासन्धिबीच सामाज्यस्यता कायम गर्न अपनाउनुपर्ने उपाय पहिल्याई सुझाव पेश गर्न निर्देशन दिएको थियो । यो क्रममा जैविक विविधतामा धनी विकासशील राष्ट्रहरूले जैविक विविधता महासन्धिले भै TRIPS सम्झौताले पनि कृषक तथा स्थानीय समुदायको हकहितलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने माग राखेका छन् । त्यसको निम्ति सो सम्झौता अन्तर्गत बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको निम्ति आवेदन गर्दा जुन वस्तुमा त्यस्तो अधिकारको माग गरिएको हो, सो वस्तुको विकासको क्रममा प्रयोग भएका स्रोत र उक्त स्रोत प्राप्त गरेको स्थान, समुदाय, आदि बारेको विवरण स्पष्ट रूपमा खुलाउनुपर्ने अनिवार्यता (disclosure requirement)

balibird10.files.wordpress.com

लाई बाध्यकारी बनाउनुपर्ने तर्क गर्दै आएका छन् । TRIPS सम्झौतामा यस्तो प्रावधान राख्न सके वनस्पतिका सन्दर्भमा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार प्राप्त गर्नका लागि आवेदकले आफूले विकास गरेको बीउको माउ स्रोत कुन ठाँउको र कुन जातको हो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नु पर्दछ र आफूले विकास गरेको जातको व्यापारिक उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभ सम्बन्धित व्यक्ति/समुदायसँग समन्वयाधिक ढंगले बाँडफाँड गर्ने सहमति गरेको प्रमाण समेत पेश गर्नुपर्दछ । यस्तो प्रावधानले जैविक चोरीलाई नियन्त्रण गर्ने मात्र नभई आफ्नो स्रोत र ज्ञानमा कृषक तथा स्थानीय समुदायको हक अधिकार समेत सुनिश्चित हुन्छ र स्रोतको संरक्षण गर्नको लागि उनीहरूलाई प्रोत्साहन प्रदान गर्न र उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न मद्दत मिल्दछ ।

TRIPS सम्झौताको धारा २७.३(ख) को संसोधन विश्व व्यापार संगठनको वर्तमान "दोहा राउण्ड"को छलफलको एउटा मुख्य एजेण्डा हो । वार्ताको यो चरणमा विकासशील र कम विकसित राष्ट्रहरूले ट्रिप्सको धारा २७.३(ख) मा समायोजन गर्नका लागि राखेका माग र उठाएका मुद्दाका विषयमा नेपालमा पनि सरकार र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले गहन अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । सरकारले यस्ता माग र मुद्दाहरूमा नेपालको अडान कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा आधार तयार गर्नका लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग श्रृंखलाबद्ध रूपमा छलफलको थालनी गर्नुपर्दछ । साथै TRIPS सम्झौताको धारा २७.३(ख)को संशोधन गर्दा विकासशील र अति कम विकसित राष्ट्रहरूको हितलाई समायोजन गर्न भइरहेको अन्तर्राष्ट्रिय पैरवीमा नेपालले पनि आफ्नो क्षमताअनुसार योगदान गर्नुपर्दछ । ■

थप जानकारी र प्रतिक्रियाका लागि

सावती (South Asia Watch on Trade,
Economics and Environment–SAWTEE)

पो.ब.नं. १९३६६, टुकुचा मार्ग, बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ४४२४३६०, ४४४४४३८, फ्याक्स: ४४४४५७०

ईमेल: sawtee@sawtee.org, वेब: www.sawtee.org

साउथ एशिया वाच अन ट्रेड,
इकोनोमिक्स एण्ड एन्वायरोन्मेन्ट
(सावती) को स्थापना सन् १९९४

मा दक्षिण एशियाका गैरसरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट भएको हो । दक्षिण एशियाका ११ संस्था सदस्य रहेको सावती उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र विश्व व्यापार संगठनसम्बन्धी विषयवस्तुमा अनुसन्धान र सम्बन्धित सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सञ्जालको रूपमा कार्यरत छ । त्यस्तै गैरसरकारी संस्थाका रूपमा सन् १९९९ मा नेपालमा दर्ता भई सावतीले राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा विभिन्न परियोजना र कार्यक्रमहरू पनि संचालन गर्दै आएको छ ।

ली-बर्ड (Local Initiatives for Biodiversity,
Research and Development–LI-BIRD)

पो.ब.नं. ३२४, गैहपाटन, पोखरा

फोन: ६१-५३५३५७, ५२६८३४, फ्याक्स: ६१-५३९९५६

ईमेल: info@libird.org, वेब: www.libird.org

विसं. २०५२ मा स्थापित जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड) एक गैर-सरकारी संस्था हो । प्राकृतिक स्रोत, जैविक विविधता र पर्यावरण गण्य सेवाहरूको अनुसन्धान तथा विकासमा सहकार्य र सहभागितामूलक प्रणालीहरूको अवलम्बनबाट अवसरहरूको सिर्जना गरी गरीब तथा सिमान्तकृत वर्गको जीवनस्तर सुधार गर्दै गरिबी निवारण र सामाजिक न्यायको सुधारमा टेवा पुऱ्याउनु ली-बर्डको मूल उद्देश्य हो । कृषक, कृषक समुदाय तथा समुदायमा आधारित संघ-संस्थादेखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँगको साभेदारीमा नेपालका विभिन्न जिल्लामा यो संस्था कार्यरत छ ।

लेखक नेपालको आर्थिक विषयसम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धानमा संलग्न छन् । कपिराइट: सावती र ली-बर्ड, २०६८, सज्जा: विपेन्द्र धिमिरे (इफेक्ट), मुद्रक: सिटी अफसेट प्रेस ।

यो नीतिसार IDRC Canada को सहयोगमा सावती र ली-बर्डको संयुक्त पहलमा संचालित तीनवर्षे परियोजना Promoting Innovative Mechanisms for Implementing Farmers' Rights through Fair Access to Genetic Resources and Benefit Sharing Regime in Nepal अन्तर्गत प्रकाशन गरिएको हो ।

यसमा प्रकाशित विचार तथा मान्यता लेखककै हुन्, सावती र ली-बर्डका नहुन पनि सक्छन् ।